

СПЕЦИФІКА СВІТОГЛЯДУ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО У ДИСКУРСІ СТРУКТУРНОГО ПСИХОАНАЛІЗУ

Зроблена спроба аналізу світогляду І. Вишенського через парадигму лаканівської топіки. Підкреслюється універсальність, гнучкість та поліваріативність методології структурного психоаналізу, яка дозволяє акцентувати увагу на культурно-специфічному світобаченні письменника-полеміста.

Ключові слова: *І. Вишенський, метод, структурний психоаналіз, лаканівська топіка, український ренесанс.*

Демянюк М. Б. Специфика мировоззрения Ивана Вышенского в дискурсе структурного психоанализа.

Сделана попытка анализа мировоззрения И. Вышенского сквозь парадигму лакановской топика. Подчеркивается универсальность и поливариативность методологии структурного психоанализа, что позволяет акцентировать внимание на культурно-специфическом мировоззрении писателя-полемиста.

Ключевые слова: *И. Вышенский, метод, структурный психоанализ, лакановская топика, украинский ренессанс.*

Demianiuk M. B. Specificity outlook Ivan Vyshenskii in discourse structural psychoanalysis.

Attempt to analyze outlook I. Vyshenskii paradigm through Lacanian topics. Emphasizes the versatility, flexibility and structural psychoanalysis polivariativnost methodology that allows to focus on specific cultural worldview writer polemicist..

Key words: *I. Vyshenskii, method, structural psychoanalysis, Lacanian topic, the ukrainian renaissance.*

У дискурсі інтерпретації топіки структурного психоаналізу припустимою вбачається можливість потрактування Реального як соціально-політичної, культурницької ситуації, що склалася на теренах

України в добу Ренесансу; Уявного як поле діяльності письменників-полемістів, які у своїх творах викладали власне бачення перспектив розвитку українства, зокрема, щодо віросповідної свободи, збереження та примноження національного, традиційного; у ролі Символічного виступає «народ», «Русь», «Україна», що є ключовими символами культурного відродження другої половини XVI – першої половини XVII століть і не лише [1, с. 580-587].

Ж. Лакан наголошував на тому, що реальне структурується як мова. Мовним виявом прагнення щодо національної незалежності і є полемічна література, яка виразно відображає актуальні пошуки та тенденції того періоду. Бар'єр відчуженості, який є притаманною рисою Реального, стає певною мірою подоланим шляхом входження у «порядок Уявного». Ця специфічна функція формується на «стадії дзеркала», коли відбувається первинна ідентифікація людського суб'єкта. В окреслений період самоідентифікація українського етносу набуває яскравого вираження й національностверджуюча домінанта звучить особливо виразно. Усвідомлюється цілісність, автономність, своєрідність своєї історії, культури, обстоюється теза про рівноправність «руського народу» поруч з литовським і польським. Тому Уявним упорядкованим образом, який є одиницею порядку Уявного і сприяє подальшому розвитку у напрямку досягнення цілого (усвідомлення цілісності власної культури, історії тощо), є полемічна література. Їй притаманні, виділені Лаканом, риси Уявного, а саме: ідеальність (формує цілісну картину розвитку щодо національної ідентичності), ілюзорність (бажана, але поки-що не досягнута незалежність чи то в соціально-політичній, чи то в духовній площині), відчуженість (образ ще є здебільшого «зовнішнім» і розповсюдженим у середовищі інтелігенції та духовенства, які і були носіями Ренесансних ідей на даній території), нормативність (потужний вплив на подальший розвиток українського народу). Н. В. Зборовська у праці «Психоаналіз і літературознавство» підкреслює, що «...у відображенні образу людина впізнає себе іншою, ніж

Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

вона є, тут закладається основний людський вимір, що структуруватиме все фантазматичне (уявлюване) життя особистості» [2, с. 220]. Можна стверджувати, що в полемічній літературі закладено саме той вимір, який потужно вплинув на життя українства загалом.

Знаковим є і те, що на рівні Уявного домінує прагнення до визнання. Бажання визнання, боротьба за визнання власне української народності – лейтмотив доробку полемістів. Враховуючи складні соціально-політичні реалії тогочасного етнокультурного простору, вагомість православної церкви як осередку збереження національної ідентичності не можливо переоцінити. «Найвищою моральною цінністю для «руського» народу проголошувалася віросповідна свобода, тому боротьба за її забезпечення перетворилася на найпопулярніше й одночасно інтригуюче гасло для всього православного населення Речі Посполитої», – наголошується у фундаментальній праці. Історія української культури [3, с. 486]. З особливою силою, це спостерігаємо після укладення у 1596 році Берестейської церковної унії. Ця боротьба значною мірою посприяла стрімкому росту національної самосвідомості, та ще до унії після підписання Петром Скаргою трактату «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності» (1577 р.), у середовищі православних діячів активізується антикатолицька діяльність, вираженням якої і є полемічна література. Адже вищевказана праця вкотре підкреслила: Реальне, як відсутність визнання «природного права» українського народу, і важливість Уявного, на рівні якого панує бажання визнання, що пронизує полемічну літературу кінця XVI – XVII століть. Загалом, перегляд уявлень про художнє слово є однією з характерних ознак зростання національної свідомості: «Воно починає відігравати більшу роль у збереженні та плеканні паростків цієї свідомості, моделюючи водночас її основні риси [3, с. 701]. Зазначимо, «моделювання» дещо співзвучне творенню уявного образу.

Видатним письменником – полемістом, який у подальшому став ченцем-аскетом Афонського монастиря є Іван Вишенський. Його постать, як Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

і в особистісному, так і літературному планах, досить неоднозначна і породила чисельну низку інтерпретацій, іноді суперечливих, прикладом чому можуть слугувати праці І. Єрьоміна [4], М. Грушевського [5], Д. Чижевського [6], Г. Грабовича [7], І. Франка [8] тощо. І це цілком закономірно з огляду на протиставлення «Божого» і «земного», категоричне несприйняття усього, що пов'язане із Заходом: західної науки, філософії, культури. Таке ставлення обґрунтовувалося необхідністю боротьби з католицизмом і протестантизмом. Помітною також є і зненависть до усього «латинського», і осудження тих, хто «... многими язики й поганскими даскалы, Платоном, Аристотелем и прочими прелести их последующими да ся хвалит и возносит» [8, с. 257]. У зверненні до православних він наполегливо наголошує: «Ты же простый, неученый и смиренный Русине, простого и нехитрого евангелия ся крепко держи, в нем же живет вечный тебе сокровенно есть» [8]. Таким чином, маємо зразок певної метаморфози, коли автор, прагнучи до збереження національної культури, традицій, що є незаперечним здобутком його творчості, водночас заперечує її розвиток у плані новаторства.

Антиномічним є й те, що за життя автора, який «... бачить себе вчителем, духовним провідником і пророком» [7, с. 248], був надрукований лише єдиний із сімнадцяти відомих його творів, а саме «Писаніє к утікшим от православної віри єпископом», у складі «Книжиці» (1598 р.), інший його доробок поширювався, як відомо, у рукописному вигляді, найбільш повним є Підгорецький рукопис XVII ст. Як зазнає Г. Грабович: «Але за свого життя і в подальші десятиріччя він був порівняно маловідомий і з часом щораз більше периферійний. Його твори були опубліковані тільки частково й не перевидавалися, їх здебільшого певно, й не читали в Україні» [7, с. 240]. Невідомими є навіть дати його народження та смерті, так в Універсальному словнику-енциклопедії [10, с. 244] зазначено, що народився він між 1545 і 1550 роками, а помер – після 1620 року. Загалом, підкорення письменника, а той заперечення його заради ідеологічної мети, ідеалу «вчителя, Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

проповідника, мученика і пророка», яким вбачав себе Іван Вишенський, натякає на Символічність, відповідно до Лаканівської топіки, цієї постаті, проте більш вірогідним вбачається його ототожнення саме з Уявним. Можливо припустити, що дуалізм, який наскрізь пронизує усе, що пов'язане з І. Вишенським, є віддзеркаленням зміщення в площині Символічне – Уявне, яке завжди супроводжується драматизмом, трагедійністю. Його блискучий талант і прагнення до втілення і проповідування традицій надають йому значимої вагомості, проте неприйняття усього того, що пов'язане з новаторством, яке потужно хлинуло із Заходу у цей період, призвело до втрати того авторитету. Чи не найяскравішою ілюстрацією його відповідності саме лаканівському Уявному є факт добровільної ізоляції, самовигнання на Афон.

Прагнення щодо Символічності, у значенні структурного елемента лаканівської топіки, Івана Вишенського, доречно розглянути з погляду потрактування його авторитету, запропонованого Г. Грабовичем, який розглядає його у чотирьох аспектах: «... текстуальному, або дещо ширше, – у вимірі канонічної моделі; моральному, або у вимірі екзистенційної моделі; в контексті його як речника свого народу; і врешті, коли говорити про авторство, – як *auctoritas*» [7, с. 246]. Показовим є те, що в двох останніх аспектах – речника (відповідність Символічному) і автора (наближеність до Уявного) помітні тенденції реконструювання, адже заперечення замінює самоствердження. Та й загалом, ідеал ченця і аскеза, цитування лише послань апостолів та писання отців церкви, опір новаторству, супротивництво усьому світському, безкомпромісна боротьба проти будь-яких «латинських» новин, «філософії» тощо, «стереотипно середньовічне розуміння книжки» і цілковите відмежування від усього західного і, таким чином, навколишнього світу не є Символом періоду українського Відродження. Тут швидше спостерігається співзвучність з добою Середньовіччя. У свою чергу ці чинники пояснюють специфіку та оригінальність національного Ренесансу, де роль церкви, зв'язок з Візантійською культурно-релігійною спадщиною

Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

були доволі потужними. Проте, як зазначав І. Франко: «Сепаратизм, котрий мав бути рятунком для Русі, виходив на її шкоду моральну й матеріальну, і міг би був цілком убити її, коли б було можливо його повне виконання... Окрім свого сепаратизму Русь приймала від Польщі і школи, і книжки наукові, і лектуру, і взірці літератури, перероблювала їх по-своєму: се тільки й було її рятунком, було знаком їх живучості і задатком дальшого розвою» [8, с. 127]. Цікавим є і той факт, що твори І. Вишенського написані у вигляді послань, тобто спрямовані до адресата з метою його активізації щодо наслідування автора-пророка, що, зазначимо, співпадає не лише за формою, але й за змістом його творчої спадщини, нагадаємо й те, що автор «...свідомо наслідує стиль апостола Павла, представляє себе новим місіонером у краї, що наново став поганським» [7, с. 248]. Слід зазначити, що постать І. Вишенського є символічною у широкому значенні цього слова як увиразнення зіткнення цінностей українсько-білоруського суспільства та верхів польсько-литовської Речі Посполитої, та й протиріччя усередині української спільноти: поміж традиційними силами й тими, що сприймали й втілювали західні цінності.

Прикметно, що значимість І. Вишенського увиразнюється в дискурсі потрактування локанівського Уявного. Вкотре підкреслимо, що саме він вважається найвідомішим загальноновизнаним письменником в українській культурі XVI – початку XVII століття, і як пише Г. Грабович, парадокс полягає у тому, що навіть коли він не належить до ціннісної системи ані Ренесансу, ані бароко, він таки окреслює наше розуміння цього процесу, і: «...Якщо авторитет чи авторство (auctoritas), – це, передусім, відкриття свого «я», а в контексті письменства – свого голосу, то Вишенському в цьому, напевно, щастить, і тим самим він стає першим новітнім українським письменником» [7, с. 252]. Знаковим є те, що письменницьке «Я», яке уславило і пронесло його ім'я крізь століття (зокрема, у шкільній програмі з письменників середнього періоду розвитку української літератури розглядаються лише І. Вишенський та Г. Сковорода), спрямовує швидше до

Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

порядку Уявного, а не Символічного пророчого, хоча він «...поводиться так, як провідник, керманіч того народу. «Господь-бо з нами, і я повсякчас з вами», – не зовсім скромно вістить Вишенський» [11, с. 7]. Враховуючи, що Уявне «Я» як «ідеал Я», на думку Ж. Лакана, залишається в психічному житті людини протягом усього життя й уберігає від розщеплення особистості, виконуючи таким чином функцію самозахисту, можна припустити, чому саме таким важливим для Вишенського було усамітнення на святій горі Афон, адже його послідовники щосили намагалися переконати його повернутися в реальне життя, аж поки не зрозуміли марність своїх зусиль, знову ж таки: «... вибір авторитету шляхом самоізоляції мусив зрештою заперечувати цей авторитет» [7, с. 249].

Уявне у лаканівських працях інтерпретується як комплекс власних ілюзій щодо своєї персони, і пошук ідентифікації в площині інших як уявних образів супроводжується травматичністю. Про власні ілюзії І. Вишенського сказано у вищезазначених працях чимало, щодо травматичності, болісності, зокрема до того, що йшло із Заходу, то прикладом цього є розуміння автором світу як зосередження зла та гріховності, виражене в його посланнях з надзвичайною експресивністю: «Ознамую вам, як земля, по котрій ногами вашими ходите...перед Господом Богом плачет, стогнет і вопієт, просячи створителя, яко до пошлет серп смертний...котрий би вас іскоренити...мог. Ність міста цілого од гріховного недуга – ... все коварство, все кознь, все лжа, ... все тщета, все привидение...» [12, с. 333]. Оскільки домінуючим для Уявного є бажання визнання, то Уявне спрямовує пошуки цілісності у полі Іншого, тому почуття ненависті і любові супроводжують проєкцію свого образу на інші. Агресивність, ворожість, підвищена емоційність, яка звучить у посланнях Вишенського, засвідчують саме недооцінку усього Західного, бо навіть діяльність Петра Могили не заслуговує на його схвалення. Він непохитно протистоїть європоцентриським інтегративним тенденціям, не допускаючи їх до світу власного «Я».

На противагу цьому любов, на думку Ж. Лакана, означає переоцінку «Іншого» у світі «Мого «Я». Можна припустити, що саме в такій ролі для Вишенського виступає чернецтво, яке постійно ідеалізується в усіх його творах, і наслідування якому невтомно проповідує письменник: «Через їхній подвиг (Вишенський постійно вживає це слово, щоб описати їхнє – і – своє життя) вірні, весь руський рід зможуть проіснувати» [7, с. 248]. Любов, за Лаканом, це одна з ілюзій, оскільки люблять, по суті, власне «Я», яке втілюється в «Іншому» на рівні. Уявного. Можливо цим, у певній мірі, пояснюється апофеоз чернечої моделі у ченця І. Вишенського. Бажання зустрічі з уявним образом, як стверджує Ж. Лакан, стає настільки могутнім, що приводить до своєрідного його втілення, у даному контексті добровільного вигнання Вишенського від спільноти, котру мав би репрезентувати. Безперечно, цікавою є праця П. Яременка «Іван Вишенський», де автор вбачає в образі інока у творі «Порада, како до ся очистит церковь» автобіографічний елемент людини, яка обрала чи не найважчий шлях духовного очищення з метою підтримання у співвітчизників віри в існування моральності, рівності і добра [13], проте перебування на Батьківщині авторитетної особистості, якій, як пише І. Франко, притаманні «життєва незалежність і горожанська відвага», «згідність між переконанням та цілим... життям» було нагальною потребою.

Дуалізм проявляється також у тому, що сам автор послань декларує перевагу архаїчності, проте у своїй творчості відходить від неї, як зазначає автор праці «Українська філософська лірика» Елеонора Соловей, прояв особистості і ліричного струменя у письмі І. Вишенського є «... дивовижним для свого часу, для жанрів, що домінували в тогочасній літературі» [14, с. 78], пригадаємо й те, що він формулює кодекс критичних критеріїв оцінки змісту, форми, призначення літературного твору всупереч встановленій панівній традиції. Прикметно, що з позиції лаканівської панмовної установки, власне мова – презентатор внутрішніх суперечностей, конфліктів. Показовим у зазначеному дискурсі є міркування Г. Грабовича: Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

«Вишенський за своєю суттю – письменник всупереч самому собі, письменник, чия ідеологія, цінності, риторика глибиною суперечать самому його психологічному й стихійному бажанню писати. Здається, що ця суперечність може висловлюватися тільки парадоксами, з – поміж яких найбільш явний – мова. Мова, яку він обирає, якою спілкується і визначає власний авторитет письменника, – це книжна українська мова, котру він теоретично знецінює задля канонічно гідної, але в його контексті зовсім не функціональної церковнослов'янської» [7, с. 250]. Поруч з цим, як пише С. Єфремов, Вишенський надавав велике значення народній мові у «правдивій» науці, з симпатією ставився до простої пісні побожного змісту. Виступав він проти вживання народної мови під час церковної служби: «Євангелія і апостола в церкві на літургії простим язиком не виворачивайте» [15, с. 134].

I. Вишенський пристрасно захищає простий люд від сучасного панства. «Пытаю теды тебе ругателя имени, чим ти ліпший от хлопа. Албо ты не хлоп такой же, скижи ми! Албо ты не тая ж материя, глина и персть, ознаими ми! Албо ты не тое ж тіло и кров!...чим же ся ти ліпшим показати можеш над хлопа? Явно, яко ничем другим, толко хулою и величанием гордости пред чоловіки, а перед всевидящим оком – очаянніший и всех тваре, безчеснійший еси» [16, с. 143]. Згадаємо, також його контрастні зіставлення розкоші, у яких живуть духовні і світські феодала з нужденним життям підданих, що живуть у страхі «да им хлеба до пришлого урожаю дотянет і за што соли купити не мают», або емоційну критику книги проповідника унії Петра Скарги «Про єдність церкви Божої», де закликає «почитателів» остерігатися слів, у яких «трутизна живет». Як бачимо, тут і не лише постає: «Гарячий, патетичний до екстатичності, сильний у виразах часом до грубуватості, охочий до різких і сильних тонів у малюнках аж до гіперболізму – Вишенський» [5], що не відповідає такому розумінню писаного твору, де немало би місця для письменника як індивіда, і де головне, про що він неодноразово говорить, мовчанка (для прикладу, праця Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

І. Вишенського «Позорище мысленное»). Можливо, слідуючи вченню Лакана про симптом і синтом, де симптом – заміна істини, а синтом – сама істина, синтоматичним є його письменницьке покликання, індивідуальний стиль, свій голос, своє «Я», тобто те, що в лаканівській топіці співзвучне порядку Уявного, і те завдяки чому він, як особистість, світогляд якої був наближений до середньовіччя, усе ж розпочинає новий етап в історії української літератури і фактично стоїть на порозі яскравого і різноманітного бароко. І та дилема, що «Письменник, – і тут напрошується ще одна присутність / відсутність, – свідомо й постійно визнавав гідність тільки за церковнослов'янською мовою та застерігав проти вживання народної мови («простого язика»), а сам власне писав книжною українською мовою, наближеною до «простої» [7, с. 240], також засвідчує синтоматичність Уявного, яке підсвідомо, не дивлячись на власне письменницьке притлумачення, вимальовується крізь симптоматичне Символічне, пророче. Прикметно, що принцип децентрації, який лежить в основі лаканівських праць [17], тобто віднаходження в людині через її мову «Іншого», тієї сутності, яка виявляється лише фрагментарно, і мовби вислизає з буденної свідомості, проявляється у даному випадку у повній мірі. Нагадаємо, лаканівське підсвідоме проявляється через письмо, власне сам Ж. Лакан із захопленням ставився до філософії Гайдеггера, наслідуючи думку щодо репрезентації буття через мову. Можливо, саме мова творів І. Вишенського з позиції влади мови над людиною, пояснює, чому аскетичний поборювач традицій, який орієнтувався на ортодоксальні греко-візантійські, києво-руські духовні цінності, стає центральною постаттю українського Ренесансу, адже «Символічний закон мови як закону задає певний культурний дискурс, який пропонується суб'єктові, але не ідентичний його власній невідчуженій сутності» [18, с. 57]. Цей дискурс відображає суспільне несвідоме, і не є «автономною сферою, в якій реалізується потреба й бажання індивіда».

Знаковим у даному контексті є висловлювання дослідника Ренесансної та Барокової культури України і Білорусі С. О. Подокшина, який зазначає, що Актуальні проблеми духовності, 2014, Вип. 15

навіть при наявності національного самовизначення, значення митця і суспільного діяча далеко не обмежується тим, що він сам про себе думає чи до культури якого народу відносить себе, а полягає передусім у тому, яку об'єктивну роль відіграє його творчість, яким чином вона оприлюднюється та як впливає на оточуючий «культурний ареал» і як цей «ареал» у свою чергу діє на характер його творчості [19, с. 62]. Це пояснює наявність величезного поля варіацій, існуючих і подальших інтерпретацій культурного спадку видатного діяча українського Ренесансу І. Вишенського, аскетизм якого є, можливо, своєрідною формою пошуку «Іншого».

Знаково, що методологічна основа лаканівської теорії, яка становить собою специфічний метод пізнання, що характеризується універсальністю, може відобразити духовні пошуки Івана Вишенського, які є символічними для України, оскільки «Вишенський увиразнює глибинну структуру, котра, як у міфі про вічне повернення, приречена повторюватися в цій літературі та культурі [7, с. 254], адже пошуки Символу – відродженої України, є визначальними як у культурній, так і в політичній царині.

Список використаних джерел

1. Дем'янюк М. Б. Мотиви Північного та українського ренесансу у полі структурного психоаналізу Жака Лакана / М. Б. Дем'янюк // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 71. – С. 580 – 587.
2. Горных А. А. Лакан / А. А. Горных // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – 1040 с.
3. Історія української культури : У 5 т. / НАН України ; Гол. Ред. Б. Є. Патон. – Т. 2 : Українська культура XVIII – перша половина XVII ст. / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наукова думка, 2001. – 847 с.

4. Вишенский Иван. Сочинения / И. Вишенский ; авт. предисл. И. П. Еремин. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с. – (Литературные памятники).
5. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – К., Львів, 1923. – Т.5. – 360 с.
6. Чижевський Д. Історія українського письменства / Д. Чижевський,- К.: «Феміна», 1995. – 688 с.
7. Грабович Г. До історії української літератури : дослідж., есеї, полеміка / Г. Грабович. – К. : Критика,. 2003. – 631 с.
8. Франко І. Іван Вишенський і його твори / І. Франко // Франко І. Зібр. тв. : [у 50 т.]. – Т. 30. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 7–211.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2: (1599-1637). – 288 с.
10. УСЕ : Універсальний словник – енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – 2-ге вид., доп. – К. : ПВП Всеуито, 2001 ; Л. : ЛДКФ Атлас, 2001. – VII + 1575 с.
11. Вишенський І. Твори / Вишенський Іван ; з книжн. укр. мови пер. В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1986. – 247 с.
12. Українська література XIV–XVI ст. [Текст] : Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті / Авт. вступ. ст. і ред. тому В. А. Микитась ; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – К. : Наук. думка, 1988. - 596 с.
13. Яременко П. К. Іван Вишенський [Текст] : научное издание / П. К. Яременко ; Ред. Н. А. Симоненко. – Київ : Вища школа, 1982. – 140 с.
14. Українська філософська лірика [Текст] : навч. посібник із спецкурсу / Е. С. Соловей ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Юніверс, 1999. – 368 с.
15. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.

16. Історія філософії України : Хрестоматія : Навч. посіб. // Упоряд. : М. Ф. Тарасенко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.

17. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа (Семинары: Книга XI (1964)) / Жак Лакан ; [пер с фр. А. Черноглазова]. – М. : Изд-во «Гнозис» ; Изд-во «Логос», 2004. – 304 с.

18. Гундорова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Т. Гундорова. – Львів : «Літопис», 1997. – 297 с. (Серія «Критичні студії» Випуск 2).

19. Подокшин С. А. Франциск Скорина / С. А. Подокшин. – М. : Мысль, 1981. – 215 с.